

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 339.13

ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РИНКУ ЯК СКЛАДОВА АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

І. В. Охріменко, д.е.н., професор, Київський кооперативний інститут бізнесу і права

Одержані в рамках даної статті матеріали дають підстави твердити, що стартовий ідеологічний багаж реформаторів був щонайменше недостатньо збалансованим. В ньому переважали негативні оцінки адміністративно-командної системи, стрижнем якої виступала централізовано регульована економіка з директивним плануванням з єдиного економічного центру. Відсутність зворотного зв'язку при управлінні розподілом ресурсів, визначення суспільних потреб не споживачами, а державою, культивування утриманських настроїв та безініціативності в основній масі економічно активного населення, консервація низької культури споживання - такий далеко не повний перелік недоліків централізовано регульованої економіки, який наводили ідеологи ринкових реформ.

Ключові слова: ринок, аграрна реформа, суспільні потреби, споживачі.

Початком аграрної реформи в Україні номінально можна вважати 1992-й, а фактично 1994-й рік, рік прийняття Президентом України ряду указів, які стали нормативною базою реальних змін відносин власності на селі. Проте вибір того чи іншого року як бази ретроспективного аналізу зовсім не впливає на характер оцінок наслідків реформування аграрного сектору економіки, суть яких зводиться до того, що деякі загальні позитивні моменти (демонтаж адміністративно-командної системи, демократизація суспільства, лібералізація обмінних процесів, фінансова стабілізація) не можуть врівноважити, а тим більше перевищити негативний вплив на рівень життя основної маси населення обвального спаду обсягів виробництва та споживання сільськогосподарської продукції та продовольства, згорання інвестиційних процесів, ослаблення соціальної сфери (освіти, охорони здоров'я, культурного та транспортного обслуговування і т. п.). Характеристика ситуації, що склалась, очевидно вже не вичерпується термінами "криза", "глибока криза", "системна криза" і т. ін. Криза в буквальному розумінні - це поворотний пункт, перехідний етап. Зараз є достатньо підстав вважати стан національної економіки, в тому числі і її аграрного сектору, незважаючи на зростання обсягів виробництва по окремим видам продукції, глибокою депресією, тобто стадією занепаду, яка слідує за кризою і характеризується застоєм, низьким попитом на товари, масовим безробіттям, зниженням прагнень громадян до активізації своїх підприємницьких зусиль. Тому вихід із цієї ситуації слід шукати не лише в розробці досконалих антикризових заходів, а й в оцінці фундаментальних засад здійснення реформи, аналізі та глибокому осмисленні її методологічних основ.

Одержані в рамках даної розробки матеріали дають підстави твердити, що стартовий ідеологічний багаж реформаторів був щонайменше недостатньо збалансованим. В ньому переважали негативні оцінки адміністративно-командної системи, стрижнем якої виступала централізовано регульована економіка з директивним плануванням з єдиного економічного центру. Відсут-

ність зворотного зв'язку при управлінні розподілом ресурсів, визначення суспільних потреб не споживачами, а державою, культивування утриманських настроїв та безініціативності в основній масі економічно активного населення, консервація низької культури споживання - такий далеко не повний перелік недоліків централізовано регульованої економіки, який наводили ідеологи ринкових реформ. Не буде великою помилкою твердження, що конструктивні компоненти реформаційних заходів визначались на принципах антитези: державна власність - приватна власність, директивні команди - демократичне самоуправління, директивний план - нерегульований ринок і т.п. Бракувало позитиву, який би ґрунтувався на глибокому вивченні особливостей сучасного ринку розвинутих країн, а завдання переходу до ринкової економіки ставились в загальній і недостатньо визначеній формі скоріше як перехід до ринкових структур середини XIX сторіччя.

Аналіз змісту законодавчо-нормативних актів перших років реформування показує, що вони присвячувались майже винятково перебудові відносин власності, утвердженню нових господарських структур, заснованих на її недержавних формах. Важливо підкреслити, що навіть в такому відповідальному державному документі 1992 року як "Програма економічних реформ і політики України (затверджена Кабінетом Міністрів України для подання Міжнародному валютному фонду)" хоча й містився розділ про розвиток конкурентних ринків, але проблема розглядалась виключно під кутом зору недопущення монополізму та всемірного сприяння конкуренції. В розробленій, як повідомлялося широкому загалу, на прохання Л.Кучми під керівництвом В.Ланового "Програмі реформ та подолання економічної кризи на 1993-й рік" передбачалось створення бірж, ярмарок, аукціонів, розширення мережі магазинів роздрібної торгівлі як засіб подолання "обмеженості умов збуту сільськогосподарської продукції", що "різко знижує стимули розгортання аграрного виробництва". Питання ставилось правильно, але як часткове, а не загальне. Вирішення складної проблеми органі-

зації сільськогосподарського ринку і до цього часу вирішується владними структурами методом "спроб та помилок", фрагментарно, а не системно. Свідченням є прийняття різного роду нормативно-правових актів з відміною їх через досить короткі проміжки часу.

Аналіз створення сільськогосподарського ринку показав, що реальний хід цього процесу в Україні мав своїм підґрунтям чи не підсвідому впевненість реформаторів у здатності ринкової економіки автоматично самоудосконалюватись на основі відомих властивостей вільного конкурентного середовища і в такий спосіб підвищувати технічний рівень виробництва та вирішувати назрілі соціальні проблеми. Тому реальний зміст аграрної реформи та її законодавче забезпечення орієнтувались, по суті, на чотири основних компоненти: роздержавлення та приватизацію; перехід на вільні ціни; зміну системи оподаткування; впровадження соціальної підтримки економічно незахищених верств населення. Цього вважалося достатньо для забезпечення функціонування вільного ринку, який і мав забезпечити вирішення назрілих економічних та соціальних завдань в автоматичному режимі. Формально ці завдання тією чи іншою мірою виконані, в тому числі і лібералізація агропродовольчого ринку. Проте насправді ринок не став вільним у повному розумінні цього слова, оскільки реальна аграрна політика була певною мірою навіть дискримінаційною по відношенню до села. Про це було сказано майже відразу ще у виступі тодішнього Прем'єр-міністра України Є. Марчука на Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики в грудні 1995 року: "...ціни на ресурси промислового виробництва для села не регулювались, а на сільськогосподарську продукцію і продовольство стримувались". Наслідком став диспаритет цін, обвальний спад виробництва та споживання сільськогосподарської продукції та продовольства, зниження життєвого рівня основної маси населення України, тобто зворотний відносно очікуваного. Тому одним з наріжних каменів аграрної реформи має бути якомога більш повне врахування особливостей сучасного ринкового середовища та закономірностей його функціонування.

Цей висновок може бути підтверджений практикою постсоціалістичних країн Східної Європи у галузі аграрного реформування. Першою його розпочала Польща, де збереглися залишки земельного ринку, а приватні селянські господарства займали 76% сільськогосподарських угідь і виробляли понад 3/4 основних видів сільськогосподарської продукції. Для початкового етапу реформ основним завданням ставився швидкий "запуск" механізмів вільного ринку: лібералізація цін, відміна дотацій та субсидій, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності, вільний доступ до ринку і т. п. Першим позитивним результатом була збалансованість споживчого ринку, в тому

числі і продовольчого. Проте поступово з'ясувалось, що методами винятково "шокової терапії" забезпечити поступальний розвиток АПК неможливо: зменшувались обсяги виробництва, згортались інвестиції, знижувалась конкурентоздатність польського товаровиробника. Все це унеможливило здійснення перспективних цілей реформування. Вихід знайшли в запровадженні державного регулювання сільськогосподарського ринку. Уже в середині 1990 року було створено Агентство сільськогосподарського ринку з типовим для подібних установ завданнями забезпечення сприятливих умов ведення підприємництва та захисту доходів сільськогосподарських товаровиробників, захисту внутрішнього ринку тощо.

В рамках ще єдиної Чехословаччини аграрні перетворення розпочалися з 1991 року також на базі ліберально-ринкової ідеології, яка передбачала швидке запровадження відносин вільного ринку, їх подальше функціонування без будь-яких обмежень і коригувань при повному усуненні держави від ситуації, що складається в АПК. Проте дестабілізація аграрного сектору, протести селян, загроза банкрутства в 1991 році 40% сільськогосподарських підприємств показали, що концепція ринкової шокотерапії для сільського господарства непридатна. Уже на другому році реформи - в 1992 році - була розроблена Федеральна аграрна програма, яка започаткувала відхід від доктринально чистих ліберально-ринкових методів реформування аграрного сектору і закріпила застосування державного регулювання як обов'язкового елементу реформи. Держава взяла на себе завдання "стартової" підтримки головних трансформаційних процесів у сільському господарстві на етапі його адаптації до ринку.

В Угорщині до 1990 року головним засобом державного регулювання в аграрному секторі були бюджетні дотації сільськогосподарським товаровиробникам. За перші три роки реформи (1991-1993) вони скоротилися у 9 разів і в 1993 році становили суму, еквівалентну лише 285 млн. дол. Пріоритетним напрямом державного регулювання тут стало сприяння формуванню стабільного аграрного ринку. У відповідності із законом про його регулювання держава бере на себе гарантії щодо загального обсягу реалізації основних сільськогосподарських продуктів, підтримання мінімальної імпоротної та середньої закупівельної ціни на внутрішньому ринку на ряд продуктів.

Приблизно такою ж - від ринкової шокотерапії до виваженого державного регулювання - була політика здійснення аграрних реформ у решті постсоціалістичних країн Східної Європи. В результаті їм вдалося утримати спад виробництва без особливих відхилень від межі продовольчої безпеки, яку, наприклад, в Чехословаччині визначили як 85-90% рівня споживання та 70-75% рівня виробництва сільськогосподарської продукції, досягнутого у 80-ті роки. Стабілізація

та нестійке зростання аграрного сектору розпочалося в цьому регіоні Європи вже в 1993 році.

Недооцінку в Україні питань організації ринку як складової частини аграрної реформи можна вважати однією з провідних причин перманентного спаду обсягу виробництва сільськогосподарської продукції після 1990-го року. Є всі підстави вважати подібне становище істотним методологічним прорахунком реформування аграрного сектору. "Ринок - говорив співробітник французької фірми БДПА-СЕТАГРІ Жан-П'єр Бернар, - це не просто зустріч попиту і пропозиції. Це, перш за все, організація, діючі правила і постанови".

Аналіз загального стану сільськогосподарського ринку України як провідної складової соціально орієнтованої економіки логічно починати оцінкою ступеню повноти виконання ним своєї соціальної функції - забезпечення належного споживання сільськогосподарської продукції та продовольства населенням країни. Для цього можна скористатись даними офіційної статистики, які публікують у щорічних виданнях Державної служби статистики України. Вони характеризують цей процес наступними даними.

Лише по одному з десяти основних продуктів харчування - картоплі - спостерігається зростання споживання порівняно з 1991-м, по решті - значне зниження. Майже удвічі (на 43%) знизилось за цей період споживання м'яса, на 33% - молока, на 37% - яєць, на 64% - риби, тобто біологічно найбільш повноцінних продуктів. Порівняно невеликим було зменшення споживання хлібних продуктів, овочів та баштанних, фруктів та ягід. Це дає підстави констатувати не лише зменшення загального споживання продуктів харчування за показником калорійності, а й зниження його якості з точки зору співвідношення окремих компонентів - білків, жирів та вуглеводів. Особливо низький рівень споживання продуктів харчування тваринницького походження спостерігається у промислово розвинутих областях.

Покладати всю відповідальність за спад споживання продуктів харчування на сільськогосподарський ринок, а тим більше на його операторів, було б помилковим, оскільки основною причиною є загальний кризовий (депресійний) стан економіки та низькі доходи основної маси населення. Та все ж доводиться констатувати - основна соціальна функція сільськогосподарським ринком України виконується незадовільно.

Як показав аналіз, другою загальною негативною особливістю аграрного ринку України слід вважати появу на ньому великої кількості низькотоварних контрагентів. Мова йде перш за все про значне зростання питомої ваги особистого підсобного господарства населення у загальному обсязі валової сільськогосподарської продукції. Виробництво картоплі, овочів, фруктів і ягід майже повністю забезпечується підсобними господарствами населення. Всі ці виробники при нормальному

стані економіки орієнтовані на самозабезпечення, а не на ринок. Значною мірою ця орієнтація зберігається і зараз, що породжує нестабільний склад ринкових функціонерів. Про це свідчить зниження частки підсобного господарства у заготівлях м'яса та молока. Виробництво заради використання продукції для власного споживання, а не для обміну, породжує позаринкове забезпечення, звужуючи сільськогосподарський ринок. В цьому ж напрямі діє натуралізація обмінних процесів, яку можна вважати третьою негативною особливістю загального стану аграрного ринку України.

Обмін без опосередкування реальними грошовими розрахунками має три організаційно-економічні форми: 1) бартерні операції при обміні сільськогосподарської продукції на ресурси переважно промислового походження; 2) переробка сільськогосподарської сировини на давальницьких засадах; 3) натуральна оплата праці. Деякі статистичні джерела дають їх кількісну характеристику для сільськогосподарських підприємств суспільного сектору.

Вона показує, що бартеризація ринкових відносин торкнулася всіх основних продуктів рослинництва та тваринництва. Особливо великих масштабів вона набула при реалізації олійних культур, а з продуктів тваринництва - худоби та птиці. Бартер породжений низькою ефективністю галузей, відсутністю оборотних коштів та доступного кредиту фактично не усуває, а поглиблює ці негативні елементи фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників. Пропорції бартерного обміну, як правило, менш вигідні для них порівняно з продажем за гроші. Бартер фактично сприяє поглибленню аграрної кризи (депресії) в Україні. Загальноновизнаною є думка про те, що бартер має певні об'єктивні передумови для зовнішньої торгівлі, для внутрішнього ринку - це майже нонсенс. Внутрішній бартер - це повернення до натурального обміну, який існував при зародженні, при першій появі ринкових відносин.

Мало сприяє становленню цивілізованого сільськогосподарського ринку і переробка сільськогосподарської сировини на давальницьких засадах. В сучасних умовах України бартер та давальницька переробка справляють сильний дестабілізуючий вплив на продуктові ринки, оскільки розрахунки за переробку здійснюються сировиною, без реальних грошових розрахунків. Визначення реальних ринкових цін на послуги з переробки та її продукти як цін попиту та пропозиції значно утруднюється.

Натуралізація обмінних процесів у сфері оплати праці персоналу сільськогосподарських підприємств відбувається у двох формах - продаж в рахунок оплати праці та видача в натуральну оплату. Продається і видається практично весь перелік продуктів продовольчого характеру від зерна до меду та вовни, а також корми - сіно, солома, кормові коренеплоди та кормові баштанні

тощо. Продається та видається цукор та комбікорм. Натуральні потоки продукції діють також як дестабілізуючий чинник. Роками не одержуючи нормальної заробітної плати, працівники сільськогосподарських підприємств нерідко змушені перепродувати продукцію (цукор, м'ясо, молоко) за низькими цінами і в такий спосіб "збивають" їх ринковий рівень. Якщо продана чи видана продукція використовується для власних продовольчих потреб, то цим порушується нормальний відтворювальний цикл, гіпертрофується соціальна і знижується селективна функція економіки.

Окремої оцінки заслуговує сама величина частки проданої та виданої продукції. Вона дуже велика порівняно з країнами з розвинутою економікою. Так, наприклад, вже у 70-х роках ХХ ст. на фермах США частка нетоварного споживання сільськогосподарської продукції не перевищувала одного відсотка. Американський фермер купує всі основні продовольчі товари - хліб, м'ясо, молоко і т.д. і в цьому відношенні мало відрізняється від міського жителя.

Важливим аспектом загальної характеристики стану сільськогосподарського ринку України є динаміка обсягів експортно-імпортних операцій. За наявними статистичними даними протягом останніх трьох років вони зростали. За останні 10 років експорт зріс майже втричі. Щоправда, по окремих номенклатурних позиціях темпи зростання різні. Так, досить велика різниця між експортом продуктів рослинного походження та живих тварин і продукції тваринництва. Імпорт найбільше зріс по жирах і маслах тваринного та рослинного походження, тоді як по продуктах рослинного походження несуттєво. Важливо відзначити, що за ці роки значно зросла і частка агропродовольчих товарів в зовнішньоекономічній діяльності.

Зростання обсягів зовнішньоекономічних операцій з агропродовольчими товарами та їх частки в експорті та імпорті свідчить про підвищення ролі аграрної сфери у формуванні статусу України на світовому ринку. Проте цей висновок може бути позитивним лише за умови, коли склад імпорту формується винятково продуктами, які не виробляються в Україні: чай, кава, цитрусові, прянощі, бавовна тощо. Насправді ж імпортувались м'ясо та харчові субпродукти, молочні продукти, овочі та коренеплоди, продукція борошномельного виробництва, цукор, вироби з хлібних злаків, тютюн.

На фоні викладених вище негативних моментів вкажемо і на один позитивний момент як фрагмент загальної характеристики сільськогосподарського ринку України. Мова йде про якісну характеристику його операторів. Сплеск активності особистого підсобного господарства, миттєва поява "малої переробки" та фірмової торгівлі сільськогосподарських підприємств засвідчили помилковість висновку щодо антиринкового менталітету українського населення. Для нього треба тільки створити належні умови.

Таким чином, навіть побіжний загальний аналіз стану сільськогосподарського ринку України дає надто строкату і суперечливу картину і ставить багато питань стосовно реальної державної аграрної політики. Як могло статись, що держава пасивно спостерігала за стійким зниженням споживання продуктів харчування і підтримкою продовольчої безпеки? Якій стратегії держава реально надає перевагу - самозабезпеченню чи поступовому перетворенню України на імпортера? Яка роль відводиться національному АПК - забезпечення громадян високоякісними продуктами харчування чи сприяння іноземним постачальникам? Відповіді на ці питання самоочевидні, а тому вже давно і неодноразово заявлялось про безальтернативну необхідність самозабезпечення і формування потужних експортних ресурсів продовольства. Проте є всі підстави твердити, що офіційна державна доктрина залишилась декларациєю, оскільки не була закріплена адекватними заходами організації сільськогосподарського ринку - реальними заходами підтримки вітчизняного товаровиробника.

Занадто слабким виявився вплив держави і на становлення та розгортання власне ринкових відносин. Адже замість них нерідко маємо доісторичний бартер, суцільні неплатежі, вкрай низький внутрішній платоспроможний попит, згорання можливостей розвитку національного АПК на основі внутрішніх можливостей країни.

Проте оцінка загального стану ринку була б неповною без чіткої постановки проблеми щодо експортної орієнтації АПК України. Яку політику тут слід проводити? Її діаметральними варіантами є повна відкритість та повна ізоляція. Кожен з них має свої переваги і недоліки. Повна відкритість за умови упереджуючої суцільної сертифікації продукції на території України сприяє збалансованості продовольчого ринку, формуванню конкурентного середовища, спонукає вітчизняних товаровиробників до запровадження конкурентоздатних технологій та продукції, сучасних методів маркетингу. В цьому її принципові переваги і недоліки одночасно. Адже ізоляція національного товаровиробника протягом семи десятиліть безроздільного панування адміністративно-командної системи, отримані від неї у спадок технічна та технологічна відсталість не залишають йому жодних шансів у конкурентній боротьбі.

Для підтвердження зробленого висновку наведемо такий приклад. Ще на початку 80-х років самозабезпеченість країн Європейського співтовариства складала для незбираного сухого молока 394%, незжиреного сухого - 143, концентрованого - 161, свіжих молочних продуктів - 101%. Для забезпечення рентабельності молочної ферми вважалось необхідним виробляти 12-13 тонн молока на 1 га кормової площі на рік при річній продуктивності 5,5 тис. кг молока на одне головімісце. Наше вітчизняне молочне скотарство пока-

зником виробництва молока на одне голово-місце навіть не користується, отож і результати конкурентного змагання передбачити дуже легко. Тому варіант повної відкритості несе певні загрози і самозабезпеченню, і експортній орієнтації АПК. Щодо повної ізоляції, то вона в принципі просто безперспективна, оскільки консервація низького техніко-технологічного рівня виробництва та низької підприємницької активності стає при цьому

неминучою. Очевидно, для сучасних умов України найбільш прийнятною є політика помірною виваженого ізоляціонізму, при якому частка імпорту продовольства не перевищує 10% у загальному споживанні. Наведену цифру не слід розглядати як випадкову, вона має своє обґрунтування. Проте, чи розраховувалися подібні показники, виходячи із стратегії асоційованого членства України в ЄС, залишається відкритим питанням.

Список використаної літератури:

1. Гладич Б.Б. Аграрний ринок / Б.Б. Гладич. - Т.: Економічна думка, 2002. - 255 с.
2. Губський Б.В. Аграрний ринок / Б.В. Губський. - К.: Нора-прінт, 1998. - 183 с.
3. Долішній М.І. Ринок продовольства України в аспектах СОТ / М.І. Долішній. - Миколаїв: МДАУ, 2006. - 222 с.
4. Данько Ю. І. Розвиток маркетингу як напрямок формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств //Збірник наук. праць ПДАТУ.-2009.-Вип. – 2009. – Т. 17. – С. 178-180.
5. Кирилук Є.М. Аграрний ринок в умовах трансформації економічних систем / Є.М. Кирилук. - К.: КНЕУ, 2013. - 571 с.
6. Красноручий О. О. Структура систем розподілу продукції на ринках продовольства та сільськогосподарської продукції // Вісник СНАУ. Сер.«Економіка та менеджмент».- 2008.- Вип. - Т. 4. - №. 28. - С. 43-48.
7. Майстро С.В. Національний аграрний ринок в умовах глобалізації: механізм державного регулювання / С.В. Майстро. - Х.: Магістр, 2009. - 240 с.
8. Мельник Л.Ю. Ринок, його елементи та їх взаємодія / Л.Ю. Мельник. - Запоріжжя: ГУ "ЗІДМУ", 2002. - 158 с.
9. Миленький Д.В. Маркетинговий стратегічний аналіз ринку : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Миленький Д.В.; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2011. – 19 с.
10. Осташко Т.О. Структурно-інституційний аналіз аграрного ринку / Т.О. Осташко. - К.: [б.в.], 2006. - 56 с.
11. Охріменко І.В. Методичні підходи до кількісного аналізу стану аграрного ринку / І.В. Охріменко // Інтеграційна система освіти, науки і виробництва в сучасному інформаційному просторі [відп. А.П.Сава]. - Тернопіль: Крок. – 2014. – 295 с. – С. 230-232.

ОРГАНИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО РЫНКА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ

И. В. Охрименко

Полученные в рамках данной статьи материалы дают основания утверждать, что стартовый идеологический багаж реформаторов был недостаточно сбалансированным. В нем преобладали негативные оценки административно-командной системы, стержнем которой выступала централизованно регулируемая экономика с директивным планированием из единого экономического центра. Отсутствие обратной связи при управлении распределением ресурсов, определение общественных потребностей не потребителями, а государством, культивирование иждивенческих настроений и безынициативности в основной массе экономически активного населения, консервация низкой культуры потребления - таков далеко не полный перечень недостатков централизованно регулируемой экономики, который приводили идеологи рыночных реформ.

Ключевые слова: рынок, аграрная реформа, общественные потребности, потребители.

ORGANIZATION OF AGRICULTURAL MARKETS AS A PART OF AGRICULTURAL REFORM IN UKRAINE

Ohrimenko I.V.

Obtained in this article materials give grounds to say that the starting logic ideological baggage reformers was at least not balanced. It was dominated by negative evaluations of the administrative-command system, the core of which performed centrally regulated economy with policy planning with a single economic center. The lack of feedback in the management of resource allocation, the definition of social needs than consumers and the state, cultivation welfare mentality and lack of initiative in the bulk of the economically active population, conservation, low consumption culture - this is not a complete list of deficiencies centrally regulated economy, which cited market ideologues reforms.

Keywords: market, agrarian reform, public spending consumers.

Надійшло до редакції: 14.04.2016 р

Рецензент: д.е.н., професор Красноручий О.О.